ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄԸ ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

Հ. Հ. ՖԵԼԵՔՅԱՆ

1921 թ. մարտին ՌԿ(բ)Կ X համագումարը որոշեց պարենմասնատրումը փոխարինել պարենհարկով, ռազմական կոմունիզմից անցնել նոր տնտեսական քաղաքականության։ Պատմական այդ միջոցառումը, ինչպես նշում էր Վ. Ի. Լենինը, նպատակ ուներ ճիշտ փոխհարաբերություն հաստատել բանվոր դասակարգի և գյուղացիության միջև, ամրապնդել նրանց դաշինքը, վերափոխել, վերադաստիարակել երկրի բնակչության մեծամասնությունը կազմող մանր գյուղացիությանը՝ աստիճանաբար ներգրավելով նրան սոցիալիստական շինարարության մեջ, ինչպես նաև նախադրյալներ ստեղծել արդյունաբերության վերականգնման, սոցիալիզմի հիմքերի կառուցման համար[1]։

Նախապատրաստական որոշ ձեռնարկումներից հետո, 1921 թ. հունիսի 24-ին հրապարակվեց ՀԽՍՀ ԺողԿոմխորհի դեկրետը «Պարենտուրքի մասին», որով սկսվեց նոր տնտեսական քաղաքականության գործնական կիրառումը մեր հանրապետությունում։ Շրջադարձային նշանակություն ունեցող այդ նոր միջոցառումը կենսագործելու համար հետևողական աշխատանք ծավալեց պարբերական մամուլը, որի ելույթները կարևոր դեր խաղացին ինչպես նոր տնտեսական քաղաքականության պարզաբանման, այնպես էլ նրա կիրառման ընթացքում նկատվող խոտորումների, նէպ-ի էության միակողմանի, հաճախ վտանգավոր ըմբռնումների բացահայտման ու քննադատության գործում։

Նոր տնտեսական քաղաքականության հարցերը քննարկելիս, ինչպես և առհասարակ Հայաստանում կոմունիստական քաղաքականության իրագործման խնդիրներին նվիրված ելույթներում, սովետահայ պարբերական մամուլն առաջնորդվում էր Վ. Ի. Լենինի այն պատմական ցուցումներով, որ շարադրված են «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին» նամակում։ Ծրագրային այդ փաստաթուղթը հրապարակվեց 1921 թ. մայիսի 10-ին[2]։ «Ընկեր Լենինը,— գրում էր «Կոմունիստը»— մեզ խորհուրդ է տալիս, որպես մեր մեծ հեղափոխության փորձված ուսուցիչը, վարել... մեղմ, զիջող քաղաքականություն մանր բուրժուազիայի և մանավանդ գյուղացիության նկատմամբ. մենք այդ խորհուրդը ընդունում ենք և կկիրառենք»։ «Միևնույն ժամանակ— շարունակում էր թերթը,— մենք մեր զիջումներում և մեղմության մեջ կլինենք և պիտի լինենք զգաստ, զգույշ և չափավոր»[3]։

Այդպիսի նախազգացումն ուներ իր հիմնավոր շարժառիթը։ Բանն այն է, որ լենինյան հայտնի ցուցումները յուրովի ըմբռնվեցին որոշ տատանվող տարրերի կողմից, իսկ դասակարգային հակառակորդները դրանք «մեկնաբանում» էին իրենց ձեռնտու տեսանկյունից ուղղակի հարձակում գործելով սոցիալիստական հեղափոխության, պրոլետարիատի դիկտատուրայի հիմնական սկզբունքների վրա։ Ահա թե ինչու կոմունիստական կուսակցությունը մամուլի իր օրգանների միջոցով անհրաժեշտ համարեց կրկին անգամ հիշեցնել, որ վարելով տեղական պայմանների յուրօրինակությունից բխող համապատասխան գործելակերպ, «Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը չի կարող հրաժարվել բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության էական սկզբունքներից»։ Այս հիշեցումն ուղղված էր բոլոր նրանց, ովքեր «հենվելով կուսակցության կողմից կիրառվող նոր քաղաքականության վրա», ձգտում էին հովանավորել պորտաբույծ սեփականատերերին, գյուղը շահագործողներին, սպեկուլյանտներին։ «Հակաժողովրդական աջության» այդ հիվանդությունը,— գրում էր «Խորհրդային Հայաստանը»,— հաճախ հակադրվում է երեխայական «ձախությանը»։ Եվ իրոք, վերոհիշյալ նորօրյա «մեկնաբանները», ինչ խոսք, ճարպկորեն

---

1 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 420—425։

2 «Կոմունիստ», Երևան, 1921, № 79։

3 Նույն տեղում, № 81։

կառչում էին նաև այնպիսի «ղորավոր փաստարկներից», ինչպիսիք տեղական իշխանության որոշ օրգանների ձախլիկություններն էին տնտեսական և իրավա-օրենսդրական քաղաքականության կիրառման պրակտիկայում։ «Բանվորա-գյուղացիական պետության համար,— եզրակացնում էր Թերթը,— այդ երկու թեքումներն էլ անընդունելի են։ Մեզ համար վնասակար են թե՛ անիմաստ ռեկվիզիցիաներն և հալածանքները և թե՛ բուրժուաների հովանավորումը»[4]։

Լուրջ խոչընդոտներ էին հարուցում նաև թալմուդիզմն ու «հեղափոխական տառակերությունը». կուսակցական և պետական գործունեության առանձին օղակներում չկարողացան անհապաղ և մինչև վերջ ըմբռնել Ռուսաստանի փորձը ստեղծագործաբար յուրացնելու այն վճռական պահանջը, որ Վ. Ի. Լենինը ձևակերպել էր այսպես՝ «Ամենից ավելի կարևոր է, որ Անդրկովկասի կոմունիստները հասկանան իրենց դրության, իրենց հանրապետությունների դրության յուրօրինակությունը, ի տարբերություն ՌԽՖՍՀ դրության ու պայմանների, հասկանան մեր տակտիկան նույնությամբ չընդօրինակելու, այլ մտածված կերպով կոնկրետ պայմանների տարբերության համապատասխան այն ձևափոխելու անհրաժեշտությունը»[5]։ Լենինյան այս կարևորագույն պահանջի պարզաբանմանն ու հետևողական կիրառմանը մեծ ուշադրություն էր նվիրում Ալ. Մյասնիկյանը՝ իր ելույթներում և հոդվածներում հաճախակի անդրադառնալով Ռուսաստանի փորձի «բառացի ընդօրինակության» փաստերին, ընդգծելով այդ երևույթի վնասակարությունը։ «Այսօրվա Հայաստանում,— գրում էր նա,— պետք է կիրառել խորհրդային կարգերը, պետք է ուժեղացնել կոմունիստական շարժման սաղմերը, բայց առանց բառացի ընդօրինակության, առանց անաստեղ կրկնելու այն ամենը, որ տեղի է ունեցել Ռուսաստանում, որովհետև մեծ Ռուսաստանի կարմիր գոտին մեր վտիտ մարմնի համար շատ երկար կլինի, ինչպես հորը գոտին Սասունցի Դավթի մեջքին։ Եվ դա կլինի ծիծաղելի։ Եվ դա անօգուտ է, ինչպես այդ մենք տեսնում ենք։ Եվ դա, ավելին, նույնիսկ վնասակար է»[6]։

* * *

Պարբերական մամուլը բացատրում-պարզաբանում էր այն կարևորագույն նշանակությունը, որ ուներ նոր տնտեսական քաղաքականության իրագործումը մեր հանրապետության գյուղատնտեսության և արդյունաբերության աշխուժացման, պարենավորման ճգնաժամը հաղթահարելու, բանվոր դասակարգի և չքավոր գյուղացիության դաշինքն ամրապնդելու, աշխատավորության բարեկեցությունն ապահովելու գործում։ «Պարենավորման տուրքի» հարցը,— գրում էր «Խորհրդային Հայաստանը»,— մեզ մոտ — Հայաստանում պիտի ունենա նույնքան կարևոր նշանակություն, ինչպես և Ռուսաստանում»։ Եվ ապա, նշելով, որ կառավարությունը ձեռք է առնում բոլոր միջոցները քանդված առուները կարգի բերելու, ոռոգումը կազմակերպելու ուղղությամբ, սերմացու և երկրագործական գործիքներ է ուղարկում գյուղերը, թերթն ընդգծում էր պարենհարկի հաջող անցկացման համար տեղերում լայն նախապատրաստական աշխատանք տանելու անհրաժեշտությունը. «Մենք կարծում ենք, որ խորհրդային իշխանության տեղական օրգանները պիտի օր առաջ լայնորեն բացատրեն և քննեն դրված խնդիրները ամենալայն շրջաններում և մշակեն ավելի հարմար և բնակչության ուժերին համապատասխան ձևերը»[7]։

Մի շարք հոդվածներում, առաջնորդողներում, թեզիսներում, կոչերում և այլ նյութերում «Խորհրդային Հայաստանը» բացատրում-պարզաբանում էր պարենհարկի կիրառման որոշ յուրահատկությունները մեր հանրապետությունում։ Նախ՝ ընդհանուր առմամբ այստեղ պարենհարկի չափերը ավելի նվազ են, քան Ռուսաստանում, որովհետև կառավարությունը հաշվի է առնում Հայաստանի գյուղատնտեսության ծայրաստիճան քայքայված վիճակը և չքավոր հողագործների ու գաղթականության վատթարագույն կենսապայմանները։ Այնուհետև՝ Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը օրենքով չի հաստատել հացահատիկների և առհասարակ գյուղատնտեսական արտադրանքների պետական մենաշնորհ։ Այդ չի նշանակում, սակայն, վերհիշում էր թերթը, թե «Հայաստանում չի կիրառվել գյուղացու արտադրության ավելցուկների ստացումն օգուտ պետության». քաղաքացիական կռվի ծանր պայմաններում խորհրդային իշխանությունը ստիպված էր մասնակի դեպքերում կատարել ռեկվիզիցիաներ՝ կարմիր բանակի պետքերի համար, «մի հանգամանք,— բացատրում էր թերթը,— որ չի մտել խորհրդային իշխանության ծրա-

---

4 «Խորհրդային Հայաստան», 1921, № 102։
5 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 402։
6 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 81։
7 Նույն տեղում, 1921, № 103։

գրի մեջ Հայաստանում» և «անշուշտ ծանր է եղել գյուղացիության համար»։ Ներկայումս կիրառվող բնական տուրքը, շարունակում էր Թերթը, «միանգամայն հաշվի է առնում գյուղացու շահերը։ Մասնավորապես և հատկապես չքավոր գյուղացիությունը, որոշ աստիճանից ցած, միանգամայն ազատվում է տուրքից»[8]։

Պարբերական մամուլը ելնում էր այն իրողությունից, որ պարենտուրքի կիրառումը միանգամայն նոր և պատասխանատու խնդիր է դնում տեղական տնտեսական ու հողագործական մարմինների, խորհրդային օրգանների և առանձնապես կուսակցական կազմակերպությունների առջև։ «Պարենտուրքի ամբողջ ծանրությունը՝ և բարդությունը գործնականի մեջն է»,— գրում էր «Խորհրդային Հայաստանը» «Պարենավորման աշխատանքը» խորագրով առաջնորդողում։— Անհրաժեշտ է հաշվի առնել գյուղացու մանր-բուրժուական հոգեբանությունը, դուրս կորզել նրան սպեկուլյանտի ճիրաններից։ Երբ տնտեսական մարմինները, որ կոչված են տեղերում կազմակերպելու ապրանքների պետական փոխանակությունը, չեն կարողանում ի հայտ բերել անհրաժեշտ ճկունություն և ձեռներեցություն՝ սպեկուլյանտները հանգիստ կերպով տեսնում են իրենց սև գործը»։ Պարենտուրքային ապարատների աշխատողների առաջին պարտականությունն է լինելու՝ ճիշտ կերպով հաշվի առնել յուրաքանչյուր գյուղական տնտեսության մթերքների քանակը։ Խոշոր անելիքներ ունի նաև Հայկոոպը։ Մեծ իրավունքներ տալով Հայկոոպին, կառավարությունը դրել է նրա վրա կարևոր պարտականություն՝ «պետությունից ստացած ապրանքները գյուղացիների հետ փոխանակել պետության կարիքների համար»։ Ճիշտ է, առայժմ պետությունը ի վիճակի չէ առատորեն ապրանքներ մատակարարելու գյուղին, բայց և այնպես, ընդգծում էր Թերթը, «տրվածը Հայկոոպի տեղական օրգանները պետք է կարողանան այն ձևով շրջանառության մեջ ձգել, որ սպեկուլյանտի քիթը տրորեն, նրա ոտը դյուղից կտրեն»[9]։

Որոշիչ նշանակություն տալով բնական տուրքի կամպանիան անցկացնելու գործում կուսակցական կազմակերպությունների դերին՝ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը հատուկ կոչով դիմեց բոլոր կուսկոմիտեներին, բջիջներին և կուսանդամներին[10]։ «Բնատուրքի իրականացնելը պետք է նկատվի կուսակցական բոլոր կազմակերպությունների հիմնական հարվածող աշխատանքը»,— հրահանգում էր Կենտկոմը։ ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի բնական տուրքի մասին դեկրետով, նշում էր «Խորհրդային Հայաստանը», նոր շրջան է սկսվում խորհրդային իշխանության և Հայաստանի գյուղացիության փոխհարաբերությունների մեջ. մի հանգամանք, որ պարտավորեցնում է համապատասխանորեն վերակառուցել նաև կուսակցական կազմակերպությունների ագիտացիոն և մասսայական-կազմակերպչական աշխատանքը։ Այստեղ հիմնականը պիտի լինի գյուղացիության ամենալայն շրջաններում այն գիտակցության ներարկումը, թե այս նոր միջոցառումը նպատակ ունի ամրապնդելու խորհրդային իշխանությունը, բանվորների և աշխատավոր դյուղացիության դաշինքը, պայմաններ ստեղծելու ժողովրդական տնտեսության հաջող վերականգնման համար։ «Մեր ագիտացիան էլ պետք է փոխի իր բովանդակությունը, իր ձևերը,— գրում էր Թերթը,— կոմունիստական ագիտացիան էլ պիտի մտնի նոր շրջան. նա պետք է լինի տնտեսական ագիտացիա, պետք է գործ ունենա թվերի, աղյուսակների հետ, որպեսզի կոնկրետ կերպով կարողանա մատերիալիստ գյուղացուն հասկանալի դարձնել խորհրդային իշխանության տնտեսական նախաձեռնությունների գերազասությունը և դյուրությունը գյուղացիության համար...»[11]։

Բնական է, որ մամուլը չէր կարող սահմանափակվել սոսկ բացատրական աշխատանքի ծավալման, կոմունիստական ագիտացիայի բովանդակությունն ու ձևերը նոր տնտեսական քաղաքականության շահերին համապատասխանեցնելու անհրաժեշտությունն ընդգծելով։ Միակողմանի ու պակասավոր կլիներ նրա գործունեությունը, եթե այդ ամենը չզուգակցվեր ոչ միայն պարենտուրքն իրականացնող մարմիններին, այլև առաջին հերթին կուսակցական կազմակերպություններին ու բոլոր կոմունիստներին գործնական ակտիվ աշխատանքի ներգրավելու ուղղությամբ գործադրվող ջանքերի հետ։ ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի դեկրետի հրապարակումից հետո ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ Երևանի կազմակերպությունից 28 կոմունիստներ ուղարկվեցին գավառները՝ պարենհարկի գանձման գործը կազմակերպելու համար։ Այդ առիթով տպագրված «Պարենտուրքի ֆրոնտը» հոդվածում «Խորհրդային Հայաստան» Թերթն անդրադարձավ այն նոր պատասխանատու խնդիրներին, որ ծառանում էին յուրաքանչյուր կոմունիստի առջև կյանքի և աշխատանքի

---

8 Նույն տեղում, № 124։

9 Նույն տեղում, № 164։

10 Տե՛ս նույն տեղում, № 129։

11 Նույն տեղում, № 119։

նոր պայմանների թելադրմամբ։ Կոմունիստը, նշում էր թերթը, որ կոչված է ուղղություն տալու պարենավորման տեղական օրգանների գործունեությանը և գլխավորելու երկրի ողջ ժողովրդական տնտեսության համար կենսական նշանակություն ունեցող այդ միջոցառումը, «առաջին անգամն է հանդես գալիս գյուղական լայն մասսաների առաջ՝ իբրև տնտեսական ֆրոնտի զինվոր»։ Նա պիտի կարողանա կազմակերպչական նոր թափ ու եռանդ դրսևորել, ի հայտ բերել «լավ բանվորա-գյուղացիական տանտիրոջ, տնտեսության գլուխ կանգնած մարդու ընդունակությունները. նա պիտի կարողանա բավարարել խորհրդային պետության կարիքները՝ չխախտելով մանր-բուրժուական տնտեսության շահերը»[12]։ Դա նախ և առաջ կուսակցական ներքին կարգապահության խնդիր էր։ «Մեր դիսցիպլինայի ամենագլխավոր հիմնաքարը,—ընդգծում էր թերթը,—պիտի կազմի նոր տնտեսական քաղաքականության ամբողջական ըմբռնումը կուսակցական մասսաների կողմից և նրա գործնական ու մասսայական գործադրումը կյանքի մեջ»[13]։

Այս չափանիշով էլ հենց պարբերական մամուլը անդրադառնում էր կուսակցության մեջ նկատվող այն տատանումներին ու շեղումներին, որոնք զգալի չափով հետևանք էին մանր-բուրժուական տարրերի ներգործության և կուսակցության որոշ անդամների մարքս-լենինյան անբավարար կոփվածության։ Դրության բարդությունը նկատելի էր առանձնապես գյուղացիական այնպիսի մի հանրապետությունում, ինչպիսին Հայաստանն էր։ «Նոր տնտեսական քաղաքականությունը,— գրում էր «Խորհրդային Հայաստանը»,— շատ դժվարին ճանապարհ է մանավանդ Հայաստանում։ Որևէ զիջումներ անելով բուրժուազիային, անհրաժեշտ է ստեղծել սոցիալիստական տնտեսության հիմքեր աղքատիկ գյուղացիական մեր երկրում։ Սա դժվար է իբրև տնտեսական խնդիր, բայց դժվարին է ու վտանգավոր մեր կուսակցության համար իբրև հասարակական հոգեբանական փոխանցման մի շրջան, երբ մեր կուսակցության որոշ տարրերը կենթարկվեն մանր-բուրժուազիայի ազդեցությանը»։

Այդ ազդեցության հետևանք էր համարում թերթը միակողմանի, ըստ էության, խեղաթյուրված այն ըմբռնումը, որի կրողները՝ մեծ մասամբ գյուղացիական մանր-բուրժուական տարրերի և գյուղից չկտրված բանվորության հետ կապված կուսակցականներ, «մեր նոր տնտեսական քաղաքականությունից հասկացել են և ընդունել այն, ինչ որ կոմպրոմիս է մանր-բուրժուական տարրերի հետ»։ Այդպես վարվել, նշանակում էր ըստ էության չըմբռնել կուսակցության կիրառած այդ վիթխարի միջոցառման բուն իմաստը, անսահմանորեն նեղացնել ու սահմանափակել այն վերջնական նպատակը, հանուն որի կուսակցությունը իր լենինյան հանճարով մշակել ու կիրառում էր իր նոր տնտեսական քաղաքականությունը։ Դիտելով այդ քաղաքականությունը սոսկ իբրև մանր-բուրժուական տնտեսությունների աշխուժացման, անձնական շահագրգռվածություն խթանելու միջոց՝ նրանք կորցնում են զարգացման հեռանկարները, «նոր տնտեսական քաղաքականության մեջ չեն կարողանում տեսնել այն կետերը, ճանապարհները, որոնցով գյուղացիությունը և բանվորությունը ընթանալու է դեպի կոմունիզմ»[14]։ Մի այլ առիթով թերթն ընդգծում էր, որ «տնտեսական նոր քաղաքականությունը «կոմպրոմիսների» գործելակերպ չէ, ինչպես կարծում են շատերը, այլ ավելի կատարելագործված և նպատակահարմար մի զենք, որի միջոցով մենք պիտի ամրացնենք խորհրդային հայրենիքի տնտեսական շենքը»[15]։ Վերոհիշյալ մտածելակերպի լավագույն հերքումը թերթը տեսնում էր այն դրական արդյունքների մեջ, որ ավել էր նէպ-ի ճիշտ կիրառումը անցած ժամանակամիջոցում։

Պակաս վտանգավոր չէր նաև այն մտայնությունը, որն ի հայտ էր գալիս «ձախության» կերպարանքով։ Ճիշտ է, նշում էր «Խորհրդային Հայաստանը», «ընկերներից շատերն իրոք անալիտիկ կերպով են վերաբերվում այս վերջին մի քանի ամսվա տնտեսական արմատական փոփոխություններին, ըմբռնում այդ փոփոխությունների էությունը, իմաստը», սակայն չպետք է անտեսել և այն, որ ոմանք «հոռետես են և տրամադիր են փնտրել մեր նոր քաղաքականության մեջ ինչոր տարօրինակ, անհասկանալի զիջումներ հօգուտ բուրժուազիայի, շեղումներ կուսակցական ծրագրից, բուրժուազիայի տնտեսական հաղթանակը և այլն և այլն»։ Այդպես կարծողները, շարունակում էր թերթը, գերի են դառնում «ռևիզիոնիստական մտածելակերպին», չկարողանալով հասկանալ, որ «հանուն մեր վերջնական նպատակի՝ կոմունիզմի, կոմունիստական կուսակցությունը, որպես կյանքի և ոչ թե դոգմայի կուսակցություն, կարող է ժամանակավոր տակտիկա-

12 Նույն տեղում, № 150։

13 Նույն տեղում, № 221։

14 Նույն տեղում, № 171։

15 Նույն տեղում, 1922, № 278։

կան շեղումներ, դիջումներ անել, թողնելով անխախտ մեր ծրագրի կմախքը, պրոլետարիատի դիկտատուրան և կոմունիստական հանրակարգը»[16].

Անդրադառնալով նույն այս խնդրին, Ալ. Մյասնիկյանը ասում էր. «Տնտեսական նոր քաղաքականությունը կիրառելու դեպքում մենք պետք է մեր կուսակցության շարքերում անողոք պայքար վարենք այսպես կոչված ձախ կոմունիզմի կամ, ինչպես ընկ. Լենինն է ասում, կոմունիզմի պարտիզանշչինայի դեմ»[17]։ Ալ. Մյասնիկյանը մատնանշում էր նոր տնտեսական քաղաքականությունը կիրառելիս Հայաստանում ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ տեղական մարմինների կողմից թույլ տրվող սխալներն ու վրիպումները. «Վերցնենք պարենտուրքի հարցը,— ասում էր նա։— Կենտրոնը հաճախ փոփոխության է ենթարկել պարենտուրքի չափը. նա հրատարակել է այնպիսի դեկրետներ, որոնցից մեկը վերացրել է մյուսի որոշումները և այլն։ Այդ բոլորը ստեղծում է խառնաշփոթություն, մթություն, անորոշություն։ Այնուհետև՝ մենք հանդիպում ենք մի շարք սխալների, երբ մենք մասսայական ճնշումներ ենք գործադրում տուրք չվճարողների նկատմամբ։ Այդ չպիտի լինի։ Մասսայական ճնշումները միայն անբավականություն են առաջացնում գյուղացիների մեջ և ոչ մի արդյունք չեն տալիս... Մեր մի ուրիշ սխալն էլ այն է, որ մենք արդյունաբերության շատ ճյուղերում դեռ չենք հրաժարվել տնայնագործական սիստեմից։ Դեռ մինչև օրս էլ կատարվում են դրավումներ, անտեղի պետականացումներ և այլն, որոնք անցյալի ժառանգությունն են։ Այս ասպարեզում էլ մենք պետք է անցնենք տնտեսական նոր քաղաքականության համահավասար կիրառմանը, մասնավոր նախաձեռնության քաջալերմանը և այլն»[18]։

Իր առաջնորդողներից մեկում ՀԿ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի, Երքաղկոմի և Ժողտնտխորհի օրգան «Наша Правда» թերթը, ի մի բերելով նէպ-ի առաջին ամիսների արդյունքները, ընդգծում էր. «Արդեն այժմ ակնառու է, թե որքան ճիշտ էր կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային կառավարության վերցրած նոր կուրսը»։ Միաժամանակ թերթը նշում էր, որ դեռևս մեծ վնաս են հասցնում այն ծուռ ու սխալ պատկերացումները, պրակտիկայում նկատվող ձախլիկությունները, որոնք արտահայտվում են իբրև աշխատանքի հնացած, ժամանակավրեպ մեթոդների մնացուկներ։ «Այնտեղ,— գրում էր թերթը,— ուր նոր տնտեսական քաղաքականությունը կիրառվում է ոչ թե սարսափի մեթոդով, այլ խղճի մտոք՝ հաշվի առնելով պրոլետարիատի դիկտատուրայի քաղաքական շահերն ու մեր երկրի տնտեսական շահերը ակնառու են նոր կուրսի բոլոր օգուտները»։ «Բայց,— շարունակում էր թերթը,— ամենուրեք և բոլորի կողմից չէ, որ այդ նոր կուրսը ըմբռնվում է ճիշտ կերպով և կիրառվում անվերապահորեն։ Կտրուկ շրջադարձը դեռ ոչ բոլորին է բավարար չափով թափահարել։ Շատերը շարունակում են մտածել ու իրենց գործն անել ըստ «հնոց կարգի»»[19]։ Պարզ է, որ թերթն ի նկատի ուներ այն խոտորումները, որոնց դեմ այդքան կրքոտությամբ խոսում էր Ալ. Մյասնիկյանը։

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը ներթափանցում էր կյանքի բոլոր ոլորտները, այս կամ այն կերպ շոշափելով հասարակական բոլոր խավերի շահերը, անդրադառնալով տնտեսական և հասարակական հարաբերությունների բոլոր կողմերի վրա։ «Վերջին ութ ամսվա ընթացքում,— գրում էր «Արհեստակցական շարժում» բանվորական թերթը՝ նկատի ունենալով կուսակցության X համագումարից հետո անցած ժամանակաշրջանը,— խորհրդային հանրապետությունների առաջ կանգնած խոշորագույն խնդիրը տնտեսական նոր քաղաքականության կուրսն է հանդիսացել։ Բանվորա-գյուղացիական մասսաների մեջ ոչ մի հարց այսոր այնքան կենդանի հետաքրքրություն չի առաջացնում, ինչքան այդ նոր քաղաքականությունը»։ Եվ ապա, նշելով այն նոր վերաբերմունքը, որ դրսևորում էր խորհրդային իշխանությունը ինչպես հողագործության, արդյունաբերության, տարիֆային, ֆինանսական ու առևտրական հարցերի, այնպես էլ արտաքին փոխհարաբերությունների նկատմամբ, թերթն ընդգծում էր այս առիթով որոշ անկայուն տարրերի մեջ առաջացած սխալ պատկերացումների և «ձախ» մտորումների վնասակարությունը. նէպ-ի կիրառումով, իբր թե, կոմունիզմի կառուցման շահերին դավաճանելու և բուրժուական կարգերի վերականգնման վերաբերյալ նկրտումները կամա թե ակամա փաստորեն համընկնում էին այն գնահատությանը, որ տալիս էին օտարերկրյա բուրժուական պրոպագանդիստները նոր տնտեսական քաղաքականությանը։ Միակ տարբերությունն այն էր, որ եթե առաջիններն այդ ասում էին «կոմունիզմի անունից», «սրտացավությամբ», ապա վերջիններս իրենց եզրակացությունները

16 Նույն տեղում, 1921, № 218։

17 Նույն տեղում, № 223։

18 Նույն տեղում, № 223։

19 «Наша Правда», Երևան, 1921, № 6, նոյեմբերի 20։

ձևակերպում էին շարախնդորեն, ազդարարելով խորհրդային կարգերի մոտալուտ վերասերմպն անխուսափելիությունը։ «Մինչև անցյալ տարվա վերջը և ներկա 1921 թ. սկզբից վարած տնտեսական քաղաքականության երկու կուրսերի մեջ տարբերությունն այնքան մեծ է,—շարունակում էր թերթը,— որ ոմանք մեր ներկա քաղաքականությունը հակակոմունիստական են համարում, իսկ արևմտյան բուրժուազիան մեծ գոհունակությամբ հայտարարում է, որ իրենց նոր տնտեսական քաղաքականությամբ խորհրդային հանրապետությունները հրաժարվում են կոմունիզմից, նրա անզորությունը երևան հանում»20։

* * *

Նոր տնտեսական քաղաքականության կիրառումը, սակայն, տալիս էր իր դրական արդյունքները, որոնք Հայաստանում միայն պարենտուրքի գանձման ասպարեզում արտահայտվեցին նրանում, որ 1921 թ., չնայած ծանր ու դժվարին պայմաններին, կառավարությունը ստացավ 175 հազար փութ հացահատիկ։ Սա, անշուշտ, կգալի արդյունք էր, եթե նկատի ունենանք մեր հանրապետության այն ժամանակվա հնարավորություններն ու պահանջները։ Նշելով այն ինքնարուխ աջակցությունը, որ ցուցաբերեց ազգաբնակչությունը այդ կենսական միջոցառման իրականացմանը, ՀԽՍՀ պարենավորման ժողկոմատը իր հաշվետվության մեջ ընդգծում էր, որ նման գիտակից վերաբերմունքը «ամենալավ ապացույց է խորհրդային իշխանության բարձր ժողովրդականության»22։

Պարենտուրքի հաջող գանձմանը զգալի չափով նպաստեց գավառական պարբերական մամուլը թե՛ իր ագիտացիոն-բացատրական և թե՛ կազմակերպչական աշխատանքով։ Մասնավորապես հիշատակության արժանի են «Կարմիր Գյուղացի», «Կարմիր Լոռի», «Կարմիր Շիրակ» թերթերը, որոնք պարզ ու մատչելի, հաճախ տեղական բարբառով գրված փոքրիկ հոդվածներով, դիպուկ առաջնորդողներով, գյուղացիների նամակներով, կոչերով, նկարագրական ու ինֆորմացիոն նյութերով հորդորում էին գիտակից ու կազմակերպված վերաբերմունք ցուցաբերել, ամեն կերպ նպաստելով բնական տուրքի գանձման համար նպաստավոր մթնոլորտի ստեղծմանը։ Գավառական մամուլը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում պարենտուրքի գանձումը ձախողելու նպատակով տեղերում տարածվող զանազան պրովոկացիաների մերկացմանը։ Այսպես՝ անդրադառնալով Զանգեզուրում շրջող այն լուրերին, թե տուրքը «կոմունիստները հավաքում են, որ ուղարկեն Երևան՝ Մյասնիկյանի և նրա ընկերների համար», «Կարմիր Ռաշպար» թերթը կոչ էր անում չհավատալ այդ և դրա նման զրպարտություններին և պարզաբանում էր. «Խորհրդային իշխանությունը ձեզնից վերցնում է ավելը և նորից տալիս ձեզ, ինչպես ասում են՝ աջ գրպանից ձախն է գցում։ Այնպես որ՝ դուք ոչինչ չեք կորցնում։ Դուք դիտեք, որ այս տարի մորեխը ոչնչացրել է Տեղվա, Հալիձորի ողջ ցանքսերը և քաղաքի շրջանի, Ղափանի ցանքսերի կես մասը, և Զանգեզուրից միայն Սիսիանն է ազատ մնացել։ Խորհրդային իշխանությունը մորեխից ազատ մնացած տեղերից հավաքում է և տալիս վնասված տեղերին, որ նրանց ցելերը անսերմ չմնան... Ուրեմն ցո՛ւյց տվեք ձեր քաղաքացիական վեհ ու ազնիվ պարտքը...»23։

Պարենտուրքի գանձումն առանձնակի հաջողությամբ անցավ հաջորդ տարում։ Պարբերական մամուլը իրավացի կերպով շեշտը դնում էր գյուղական աշխատավորության գիտակցության բարձրացման, կառավարության ձեռնարկած միջոցառումներին ցուցաբերվող խորապես ըմբռնված վերաբերմունքի վրա։ Եթե գյուղացիությունը պարզորոշ պատկերացում ունի, թե ինչ նպատակներ է հետապնդում բնական տուրքի գանձումը, նշում էր «Խորհրդային Հայաստանը», ապա «հաջողության գրավականներից մեկը և ամենակարևորը կատարված է։ Խորհրդային իշխանության հաղթանակներից մեկը հենց նրանումն է, կայանում, որ հանրապետության ամեն մի քաղաքացի... գիտակցարար վերաբերվի դեպի պարենտուրքը»24։

Գործի հաջողությունը, սակայն, միայն աշխատավորության գիտակից վերաբերմունքով և պարենտուրքը վճարելու պատրաստակամությամբ չէր պայմանավորված. անհրաժեշտ էր երբեք չթուլացնել կազմակերպչական կոնկրետ աշխատանքը, հսկողության տակ առնել և աջակցել

20 «Արհեստակցական շարժում», Երևան, 1921, № 7, դեկտեմբերի 22։

21 Տե՛ս «ՀԽՍՀ ժողովրդական կոմիսարիատների 1920—1922 թթ. հաշվետվությունը», Երևան, 1923, էջ 89։

22 Նույն տեղում, էջ 91։

23 «Կարմիր Ռաշպար», Գորիս, 1922, № 33։

24 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 149։

պարենտուրքային տեղական մարմիններին ու գործակալներին։ Արձանագրելով, որ 1922 թ. «պարենտուրքի կամպանիան սկսվեց չտեսնված խանդավառությամբ», ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի օրգանը միաժամանակ զգուշացնում էր. «Հոգերանորեն շատ հեշտ բացատրելի և հնարավոր է, որ գյուղացիության ընդհանրապես բարյացակամ վերաբերմունքը, պարենտուրքը հանձնելու պատրաստակամությունը տեսնելով՝ տեղական գործիչները թուլացնեն գանձման թափը։ Նման մոտեցումը համարելով «կորստաբեր, վտանգավոր հոգերանություն», թերթը եզրակացնում էր. «Քաղաքականապես ապահովված է պարենտուրքը. բայց պետք է ուժեղացնել ապարատը»[25]։ Հոկտեմբերի 29-ի առաջնորդողում «Խորհրդային Հայաստանը», հայտնելով, որ պարենտուրքի գանձումը հանրապետությունում կատարված է 130 տոկոսով, իրրև ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական նշանակալից հանգամանք էր գնահատում այդ կարևոր փաստը. պարենտուրքի մուծումները գավառական կենտրոններում վերածվում են «գյուղացիության քաղաքական համակրանքի ցույցերի՝ խորհրդային իշխանության հանդեպ»։ Այդ ամենի մեջ թերթը ճիշտ կերպով նկատում էր կոմունիստական խոսքի և գործի ներդաշնակության պտուղները. «ոչ թե մեր լոկ խոսքով, ագիտացիայով, այլ կոմունիստական խոսքի և գործի նույնությամբ հաղթական գիտակցության եկած Հայաստանի աշխատավորությունը։ Եկավ այս տարի էլ տնտեսապես ապահովելու խորհրդային իշխանությունը, ապահովելու ինքն իրեն» (ընդգծումն իմն է—Հ. Ֆ.)։ Այստեղ, անշուշտ, իր դերը կատարեց նաև պարբերական մամուլը։ Իրոք ճշմարիտ էր ստեղծված այն կարծիքը, թե պարենտուրքի հաջող և արագ գանձումը զգալի չափով պիտի բացատրել նաև թերթերի «ուժեղ և կանոնավոր» գործունեությամբ[26]։

* * *

Նոր տնտեսական քաղաքականության կիրառման պայմաններում, երբ թույլատրվում էր մասնավոր կապիտալի աշխուժացում և խրախուսվում մասնավոր նախաձեռնությունը, առանձնակի սրությամբ էր դրվում կուսակցական կազմակերպությունների՝ գյուղական չքավորության հետ սերտորեն կապվելու խնդիրը։ Այս պահանջը, նշում էր «Խորհրդային Հայաստանը», վճռական կարևորություն է ստանում մանավանդ «Հայաստանի նման մի երկրում, ուր խճողված են հողային հարաբերությունները, ուր չկա գյուղատնտեսական վիճակագրություն». այնպես պիտի վարել այդ քաղաքականությունը, որ այն «բնական ընթացք առնի և չցամաքեցնի նոր-նոր ոտքի կանգնող չունևոր գյուղացիության տնտեսության աղբյուրները»[27]։ Տնտեսական և հասարակական հարաբերությունների զարգացման բարդ ու հակասական ընթացքը թելադրում էր առավել ուշադրությամբ վերաբերվել աշխատավոր զանգվածների առօրյա հոգսերին ու պահանջներին, հաշվի առնել նրանց տրամադրությունն ու մտորումները՝ այդ ամենը միախառնելով հասարակության ոչ-հիվանդագին, բնականոն առաջընթացի գլխավոր հունի մեջ. «Նոր տնտեսական քաղաքականությունը, կյանքի կոչելով երկրի բոլոր կենսունակ և աշխատունակ ուժերը, մեզ վրա դնում է պարտականություն՝ միշտ մասսայի հետ, նրա առօրյա կյանքում հասունացած հարցերին տալ համապատասխան լուծում, լինի դա գործարանի արտադրության կամ գյուղացու վար ու ցանքի ասպարիզում»[28]։

Այդ շրջանում պարբերականների խմբագրությունները մտահոգված էին որքան կարելի է շատ տեղեկություններ ստանալ գյուղացիությանը հուզող ամենատարբեր խնդիրների մասին, ջանում էին արտացոլել գյուղի իրական պատկերը։ Այս ուղղությամբ ակտիվ ու հետևողական էր գործում մասնավորապես հանրապետության կենտրոնական գյուղացիական «Մաճկալ» թերթը։ Ելնելով այն իրողությունից, որ նոր կյանքի ծնունդը տեղի է ունենում բուռն, բարդ ու լարված պայքարի պայմաններում, թերթը առաջնակարգ նշանակություն էր տալիս գյուղերում կատարվող օրինազանցությունների, չքավորության չահագործման փաստերի, բոլոր տեսակի անարդարությունների բացահայտմանը, նէպ-ի պայմաններում սնվող բացասական երևույթների վրա բևեռելով օրենքի ուշադրությունը։ Այս գործում խմբագրությունը, բնականաբար, ակտիվ աջակցության էր կանչում գյուղի չքավոր, ունեզուրկ տարրերին։ «Չկարծեք,—գրում էր «Մաճկալը»,— որ խորհրդային իշխանություն հաստատված-չհաստատված՝ աշխարհիս բոլոր անարդարությունները, անօրինականությունները վերացան։ Խորհրդային իշխանությունը էնքան էլ միամիտ չէ,

25 Նույն տեղում, № 208։

26 Տե՛ս «Экономическая жизнь», Երևան, 1922, № 216։

27 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 219։

28 Նույն տեղում, № 114։

որ այդպիսի հեքիաթներ պատմի, կամ էդ տեսակ հեքիաթների հավատա»։ Եվ ահա, այդ երևույթները վերացնելու համար մղած իր պայքարում, նշում էր Թերթը, խորհրդային իշխանությունը մեծապես դգում է հենց իրենց՝ աշխատավորների օգնության կարիքը։ Գյուղացին ի՛նքը ամենից լավ կարող է տեսնել ու լսել «այն բոլոր անօրինությունները, անարդարությունները, որ կատարվում են մեր խուլ, հեռավոր գյուղերում»։ Սակայն միայն տեսնելն ու լսելը քիչ է. հարկավոր է այդ բոլորի մասին տեղյակ պահել խորհրդային իշխանությանը, որն անողոք ու անխնա է նման երևույթների ամեն մի դրսևորման հանդեպ։ Եվ այստեղ է, որ աշխատավոր գյուղացիության ձեռքում, իբրև զորավոր մի զենք, հանդես է գալիս լրագիրը։ «Թող այսուհետև,— հորդորում էր «Մաճկալը»,— մեր գյուղացիք ամեն մի անօրինություն, որ կտեսնեն, ամեն մի անարդարություն, որ կլսեն՝ հայտնեն «Մաճկալին»։ «Մաճկալը» կլինի նրանց բերանը իշխանության առաջ», որը լսում է նրանց ձայնը՝ «ուշադրությամբ, սիրով ու հավատով»[29]։

«Մաճկալի» գյուղական թղթակցությունների մեջ սուր կերպով դրվում էր մասնավորապես վաշխառուների դեմ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկելու անհրաժեշտության հարցը։ 1922 թ. հուլիսին Թերթում լույս տեսան այդ բովանդակությամբ մի շարք նյութեր։ «Խորհրդային Հայաստանը» հատուկ ուշադրություն նվիրեց այդ թղթակցություններին, որոնք վկայում էին «մի վերին աստիճանի ուշագրավ և այլանդակ երևույթի մասին. դա չքավոր գյուղացիների շահագործումն է գյուղական վաշխառուների կողմից»[30]։

Նշելով, որ «Ունևորների տնտեսական ուժեղացման խնդիրը նոր տնտեսական քաղաքականության փուլում ընդունում է պետական սիստեմատիկ օժանդակության բնույթ՝ ի հաշիվ պետության պահեստների և ոչ թե ունևոր գյուղացիության հորերի», Թերթը հարկ էր համարում հիշեցնել, որ դա չի նշանակում, թե՝ «վերանում է կամ վերացել է խորհրդային իշխանության միջամտության անհրաժեշտությունը չքավորների և ունևորների փոխհարաբերությունների մեջ». մի հանգամանք, որի անտեսումը պայմաններ կստեղծեր գյուղական ունևոր տարրերի վաշխառուական «սխրագործություններին» համար։ Դժբախտաբար, նշում էր Թերթը, խորհրդային իշխանության նյութական հնարավորությունները դեռևս սահմանափակ են և նա չի կարողանում լիովին ապահովել արտադրության միջոցների նկատմամբ չքավոր գյուղացիության ներկայացրած պահանջները։ Եվ շատերը ստիպված դիմում են ունևոր խավերի «օգնությանը». իսկ այդ «լավությունը» սրանք անում են վաշխառուին հատուկ այնպիսի «սատանայական պայմաններով», որ «վերջ ի վերջո չքավորներին դնում են ճորտային դրության մեջ և արմատից կտրում գյուղացիության մեծամասնությունը կազմող չքավոր տարրերի տնտեսական զարգացման հնարավորությունը»։ Այստեղ է, ահա, շարունակում էր Թերթը, որ խորհրդային իշխանությունը ամբողջ վճռականությամբ ասելու է իր պարտադրիչ խոսքը. «Արտադրողական ուժերը գյուղում պետք է զարգացնել, բայց ո՛չ չքավորների շահագործման գնով»։

Հիմք ընդունելով գյուղական չքավորության տրամադրությունն ու ակնկալությունները, որ այնպես ընդգծված արտահայտվում էին գավառական մամուլում և «Մաճկալում» տպագրվող թղթակցություններում, «Խորհրդային Հայաստանը» գրում էր. «Չքավոր գյուղացիությունն ունի այն գիտակցությունը, որ խորհրդային կարգերում անթույլատրելի են վաշխառուական սխրագործությունները. իշխանությունը այդ գիտակցությունը պետք է գինի օրենքներով, ուր պիտի պարզ և որոշ ասված լինի, թե ո՞ր պայմանները համարվում են վաշխառուական և չպիտի իրագործվեն»[31]։

ՌԿ(բ)Կ XI համագումարին տված կենտկոմի քաղաքական հաշվետվության մեջ Վ. Ի. Լենինը, խոսելով ՆԷՊ-ի արդյունքների մասին, նշեց. «...Մենք մի տարի նահանջում էինք։ Այժմ մենք պետք է ասենք կուսակցության անունից՝ բավական է։ Մենք հասել ենք այն նպատակին, որը հետապնդում էր այդ նահանջը։ Այդ շրջանը վերջանում է կամ վերջացել է։ Այժմ առաջ է մղվում ուրիշ նպատակ՝ ուժերի վերախմբավորումը»[32]։ Սկսվում էր տնտեսական բնագավառում մասնավոր կապիտալի դեմ մղվող հարձակման նախապատրաստության շրջանը։

Այդպիսի դիրքորոշման անցավ նաև սովետահայ պարբերական մամուլը։ Ինչպես ցույց տվեց մի տարվա փորձը, ընդհանրացնում էր «Խորհրդային Հայաստանը», անցնելով ՆԷՊ-ին՝ «մենք չենք սխալվել», այն տվել է որոշակի դրական արդյունքներ. այդ հանգամանքը, սակայն, «երբեք չպիտի շլացնի մեզ»։ Թերթը վտանգավոր էր համարում մասնավորապես այն իրողության ան-

29 «Մաճկալ», 1922, № 5։

30 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 161։

31 Նույն տեղում։

32 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 329։

«ռեսումը, որ «նէպ»-ի հետևանքով ստեղծվել է սոցիալական մի տարր, որը ձգտում է օգտագործել նոր կացությունը իր շահերի, իր դրության բարելավման համար։ Դրանք նեպմաններն են, «նոր բուրժուազիայի» խմբակցությունները, որոնք նպաստում են սպեկուլյացիայի ծաղկմանը, ոչ թե ձգտում են «արտադրական գործ» կատարել, այլ փաստորեն խարխլում են մեր ողջ տնտեսության հիմքերը։ «Թույլ չէ այդ տարրը,— շարունակում էր Թերթը։— Նա ունի դրամ, ունի եռանդ և չափազանց ամուր ջղեր։ Նեպմանների վերոհիշյալ գործողությունները որակելով իբրև «ապերասան ոտնձգություններ», Թերթը նույնանուն առաջնորդողում օրակարգի խնդիր էր համարում «սանձարձակ սպեկուլյանտներից» զսպումն ու նրանց «գայլային ախորժակի չափավորումը», պնդելով, թե նման միջոցառումները «ավելի առողջ ընթացք կտան մեր երկրի տնտեսական կյանքին»[33]։

Գաղափարական աշխատանքում պարբերական մամուլը կարևոր էր համարում մանր-բուրժուական տարերքի ներգործության շառավիղը սահմանափակելու, նրա ամեն տեսակի դրսևորումների դեմ պայքարն ուժեղացնելու խնդիրը։ «Մանր բուրժուական իդեոլոգիան,— ընդգծում էր «Խորհրդային Հայաստանը»,— մեր հասարակական և տնտեսական օրգանիզմի բոլոր ծակոտիներից դուրս սողաց, և այժմ դուրս է նայում, դիտում և իր դիրքերն ամրացնում է, առաջխաղացության և ամեն մի նախաձեռնության մեջ մեզ ուղեկից է լինում»։ Այս պայմաններում, ահա, հրամայական անհրաժեշտություն էր դառնում մանր-բուրժուական տարերքի ներթափանցման վտանգի հանդեպ, իբրև պատնեշ, ը հայտ բերել «հաստատակամ կազմակերպված կոմունիստական կամք՝ հավասարապես ձուլված պրոլետարական մտքով և միացյալ ողով։ «Ամեն մի վտանգավոր երևույթ պետք է արմատի մեջ անդամահատվի — խնդիր էր դնում Թերթը։— Մենք պետք է մեր կուսակցության դռներից դեռ չպրտենք մանր բուրժուական փտած «բնությունը» և պրոլետարական մտքին ամեն մի օտար բան, այնպես, որ նա «պատուճանից էլ ներս չմտնի»։

Այսպես ուրեմն՝ նոր տնտեսական քաղաքականության դրական արդյունքները հավաստելու հետ մեկտեղ, ավելին՝ նէպ-ի ճիշտ կենսագործմանը խոչընդոտող հոգեբանական, գաղափարական և պրակտիկ պատնեշների դեմ պայքարելով հանդերձ՝ պարբերական մամուլը մոռացության չէր տալիս նաև բացասական երևույթները, որ ի հայտ եկան իբրև ձեռք բերված հաջողությունների ուղեկիցներ։ Այդ երևույթների դեմ մղվող հետևողական պայքարում էլ հենց դրսևորվեց մամուլի դաստիարակչական-կազմակերպչական կարևոր դերը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման հետագա խնդիրների լուծման գործում։

---

33 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 278։

34 Նույն տեղում, № 282։